

Олександр Комарницький

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ХАРЧУВАННЯМ СТУДЕНТІВ ПОДІЛЬСЬКИХ
ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ У 1930-ті рр.**

Комарницький Олександр. Забезпечення харчуванням студентів подільських педагогічних закладів освіти у 1930-ті рр. У статті на основі аналізу наявної наукової літератури, архівних джерел, матеріалів тогочасної періодики показано стан забезпечення харчуванням студентів подільських педагогічних закладів освіти у 1930-ті рр. Автор зазначає, що вже на початку 1930-х рр. почали виникати перебої з постачанням молоді хлібом, недостатньою була якість харчування. Все це поглиблювалося у роки Голодомору 1932-1933 рр., коли удвічі зменшили норму видачі хліба, а їжа у їдальнях була малокалорійною і неякісною, що, на думку автора, негативно відбивалося на продуктивності праці студентів, відвідуваності занять. У статті акцентується увага на покращеному харчуванні випускників і студентів-ударників, яким видавали талони на додаткові порції, що, певною мірою, слугувало стимулом для навчання. Зазначається, що незадовільне харчування штовхало студентів до вчинення злочинів. Частина з них не мали змоги знайти харчі, вони опухали і помирали. Водночас, автор повідомляє, що у цей важкий для студентів час з боку посадових осіб, а також працівників їдальень траплялися зловживання. Труднощі з харчуванням викликали опозиційні настрої серед студентів, значно зріс їх відсів. У післяголодоморний період автор в організації харчування виокремлює два етапи, перший з яких пов'язаний з перебуванням їдальень у віданні трестів громадського харчування. Зазначається, що у цей час децю покращилася калорійність їжі. Частина продуктів у їдальні надходили з допоміжних господарств. Другий етап, на думку автора, варто розпочинати у 1935 р., коли стан харчування молоді погіршився, причиною чого значною мірою стала заборона купувати продукти у допоміжних господарствах. Така нерозсудливість прямо позначалася на студентах, вартість харчування для яких зростає. У статті зазначається, що упродовж усього десятиліття у частині їдальень панувала антисанітарія, не достатньо було посуду, не вдалося повністю ліквідувати черги.

Ключові слова: студент, інститут, технікум, харчування, їдальня, голод, антисанітарія, черга, вартість.

Комарницький Александр. Обеспечение питанием студентов подольских педагогических учебных заведений в 1930-е гг. В статье на основе анализа имеющейся научной литературы, архивных источников, материалов тогдашней периодики показано состояние обеспечения питанием студентов подольских педагогических учебных заведений в 1930-е гг. Автор отмечает, что уже в начале 1930-х гг. начали возникать перебои с поставками молодежи хлебом, недостаточным было качество питания. Все это углубилось в годы Голодомора 1932-1933 гг., когда вдвое уменьшили норму выдачи хлеба, а еда в столовых была малокалорийной и некачественной, что, по мнению автора, негативно отражалось на производительности труда студентов, посещаемости занятий. В статье акцентируется внимание на улучшенном питании выпускников и студентов-ударников, которым выдавали талоны на дополнительные порции, что в определенной степени послужило стимулом для обучения. Отмечается, что неудовлетворительное питание толкало студентов к совершению преступлений. Часть из них не могли найти пищу, они опухали и умирали. В то же время, автор сообщает, что в это трудное для студентов время со стороны должностных лиц, а также работников столовых слу-

чались злоупотребления. Трудности с питанием вызвали оппозиционные настроения среди студентов, значительно вырос их отсев. В послеголодоморный период автор в организации питания выделяет два этапа, первый из которых связан с пребыванием столовых в ведении трестов общественного питания. Отмечается, что в настоящее время несколько улучшилась калорийность пищи. Часть продуктов в столовой поступали из вспомогательных хозяйств. Второй этап, по мнению автора, следует начинать в 1935 году, когда состояние питания молодежи ухудшилось, причиной чего в значительной мере стал запрет покупать продукты во вспомогательных хозяйствах. Такое безрассудство прямо сказывалось на студентах, стоимость питания для которых возросла. В статье отмечается, что на протяжении всего десятилетия в части столовых царила антисанитария, мало было посуды, не удалось полностью ликвидировать очереди.

Ключевые слова: студент, институт, техникум, питание, столовая, голод, антисанитария, очередь, стоимость.

Ключову роль в житті людини відіграє правильне харчування. Воно є запорукою довголіття, міцного здоров'я й гарного настрою. Тому питання здорового харчування є одним з найголовніших у реалізації соціальної політики держави. Досить гостро стояло питання з харчуванням студентської молоді, зокрема Поділля, у трагічні для нашої держави 1930-ті роки, роки репресій і голодомору. Видатки з державного бюджету були мізерними. Окремі факти про організацію харчування у закладах освіти регіону у цей період містяться у працях сучасних українських вчених О.М. Завальнюка, І.Г. Шульги, О.Л. Рябченко, В.А. Нестеренка, А.К. Лисого А.І. Гринька¹. Більшість даних у цих працях стосуються подій Голодомору. Водночас, ді і післяголодоморний період практично не досліджені. У нашій публікації ми комплексно покажемо стан забезпечення харчуванням студентства педагогічних закладів освіти Поділля у 1930-х рр.

Розв'язання проблеми «пролетаризації» вишів вимагало від партійних і радянських органів поліпшення умов життя і навчання студентів, вихідців із робітничого середовища і трудового селянства. Досить гостро стояло питання з харчуванням студентів. На початку 1930-х рр. почали виникати перебої з постачанням молоді хлібом. Так, у Могилів-Подільському педтехнікумі восени 1930 р. студентам видавали 400 гр. хліба на добу. Для порівняння: таку ж добову норму хліба отримували і студенти харківських вишів. Однак, окрім цього, їм давали хліб ще й під час сніданків, обідів та вечер². У їдальнях не вистачало ложок, вилок, тарілок, ножів. Цікаво, що у Кам'янець-Подільському інституті соціального виховання (ІСВ) студенти замість металевих користувалися дерев'яними ложками³. Через це, а також недостатню організацію харчування, утворювалися черги. Наприклад, студентам цього вишу доводилося стояти в чергах по 1,5-2 год.⁴, що, звісно, негативно позначалося на навчальному процесі, а відтак і на успішності молоді. У Вінницькому українському педтехнікумі наприкінці 20-х – у 1931 р. працювала кухня, але зали для споживання їжі не було. Тому студенти часто обідали «нелегальним шляхом» в актовому залі та в лабораторія⁵. Недостатньою була якість харчування. У звіті Кам'янець-Подільського ІСВ за 1931-1932 н.р. йшлося про те, що їжа була одноманітною, несмачною, малокалорійною⁶.

Не оминуло студентство лихоліття голоду 1932-1933 рр. Фактично удвічі зменшили норму видачі хліба. У квітні 1932 р. з Кам'янця-Подільського повідомляли, що міська рада встановила норми постачання хліба, відповідно до якої студенти по хлібних картках мали отримувати по 400 гр. Таку ж норму надавали і учителям, медпрацівникам та службовцям⁷. Однак вже наприкінці місяця секретар Вінницького обкому партії Алексеев у листі до ЦК КП(б)У повідомляв, що, норму для студентів знижено до 200 гр., робітникам до 300-400 гр.⁸ 25 жовтня 1932 р. директор Кам'янець-Подільського ІСВ В.І. Четвериков звітував перед ДПУ: «За останні дні нерегулярна видача хліба (бувають дні, коли хліба видають півнорми, тобто 250 гр. на день, а буває і зовсім не привозять з хлібзаводу у зв'язку з відсутністю муки)⁹. Наприкінці року студенти отримували 200 гр.¹⁰. Кам'янецькі студенти писали в газету «Більшовик», що вони дуже обурені своїм становищем, оскільки їм видавали лише по 150 гр.¹¹. У грудні 1932 р. студенти Вінницького ІСВ отримували 200 гр. хліба і ще 100 гр. їм додавали у їдальні¹². Водночас, у міських жителів становище було ще гіршим. Були випадки коли прямо під магазином на студентів нападали зголоднілі люди і відбирали мізерні пайки. Голод примушував деяких юнаків віднімати хліб у тих, хто його отримував. «Боротьба за існування, – говорили вони, – нашому – це боротьба за хліб»¹³.

Їжа була малокалорійною, неякісною. У червні 1932 р. з Кам'янець-Подільського ІСВ повідомляли, що їжа була «одноманітною, низькокалорійною, не смачною»¹⁴. На 1 грудня 1932 р. у виші закінчили обладнання власної студентської їдальні, однак харчування не поліпшилося¹⁵. Студенти отримували в їдальнях лише мамалигу з соусом та борщ, калорійність яких була надзвичайно низькою¹⁶. У Вінницькому ІСВ у жовтні 1932 р. страви в їдальні готувалися з капусти чи буряка, тому студенти, «пообідавши», шукали, де б ще поїсти¹⁷. Особливо важкими для студентів стали зима і весна 1933 р., коли замість хліба видавали малай, а в їдальні перші страви готували переважно з молодого бур'яну¹⁸. Незадовільною калорійність їжі була у кам'янець-подільських педінституті¹⁹ і педтехнікумі²⁰.

Незадовільне харчування негативно відбивалося на продуктивності праці студентів, відвідуваності занять. Студентів Кам'янець-Подільського ІСВ взагалі через важке матеріальне становище відпустили на канікули передчасно з 20 червня (планувалося з 1 липня), через що виконання навчального плану у 1931-1932 н.р. склало 83,5%. Недовиконані години перенесли на вересень²¹. Письменник К. Гриб, який тоді вчився в Вінницькому ІСВ, свідчить у своїх спогадах: «То були страшні, невимовно голодні дні юності. Я нічого не їв по три дні. Понуривши голову до землі, ходив у парку навкруги клумби, де в'янули сальвії, опускали голови жовті купчаки. В голові шуміло, живіт підтягнувся так, що вже сісти було важко»²².

Становище переважної частини молоді добре відбиває заява студентки технічно-математичного відділу Кам'янець-Подільського ІСВ Г. Корнелюк, зроблена 25 травня 1933 р.: «Я ще раз звертаюся до дирекції, аби дали мені безповоротну допомогу в сумі 46 крб, щоб купити хоч два верхні плаття для зміни, бо цього місяця мусила продати обіди і тепер сиджу на одному фунті хліба,

а за ці гроші купила собі нижню білизну, щоб воші не заїдали». Дирекція видала Корнелюк допомогу в розмірі 60 крб.²³, але подібних прикладів були одиниці. Один із студентів Проскурівського польського педтехнікуму просив надати позику в розмірі 10 крб, яку зобов'язувався повернути зі стипендії, бо йому просто не було за що харчуватися²⁴.

Покращене харчування мали випускники і студенти-ударники, яким видавали талони на додаткові порції, наприклад, у Проскурівському польському педтехнікумі²⁵. Звідси, був стимул для навчання.

У 1932-1933 рр. зросла вартість харчування. Наприкінці 1932 р. у Кам'янець-Подільському ІСВ обід коштував 40 коп., а сніданок і вечеря – по 20 коп.²⁶.

Ще більше погіршало становище студентства після заборони продажу хліба на приватному ринку. Зокрема, про це йшлося 25 жовтня 1932 р. у листі директора Кам'янець-Подільського ІСВ В. Четверикова до органів ДПУ. Він зазначав, що студенти, не отримавши хліба по розподілу, практикували купівлю його на ринку²⁷.

Незадовільне харчування штовхало молодь до вчинення злочинів. Наприклад, частина молоді Проскурівського польського педтехнікуму підхарчувалася в саду військомату, що знаходився поряд з технікумом. Кількох студентів зловили і віддали до райвідділу міліції²⁸.

Частина студентів не мали змоги знайти харчі. Вони опухали і помирали. У «Книзі пам'яті про жертви голодомору 1932-1933 н.р. в Україні» зафіксовано прізвища низки студентів, які померли в 1932-1933 рр., ймовірно від голоду. На жаль, складно ідентифікувати цих студентів щодо належності їх до певного навчального закладу, оскільки такі дані відсутні. Наприклад, серед померлих у цей період задуваються прізвища 12 студентів Хмельниччини²⁹. Звісно, серед них були і студенти інститутів та технікумів педагогічного профілю, матеріальне становище яких були гіршим ніж, наприклад, в індустріально-технічних навчальних закладах.

У цей період у більшості їдалень панувала антисанітарія, тіснява, внаслідок якої вишиковувалися великі черги. З Кам'янець-Подільського педінституту у жовтні 1933 р. інформували, що у їдальні були «щоденні черги й повний антисанітарний стан»³⁰. Жахливим був санітарний стан їдальні № 5 м. Кам'янця-Подільського, де, зокрема, харчувалися студенти педтехнікуму: «Навколо хмарами лігали мухи. На кухні всі казани стояли відкриті. На столі лежала нарізана капуста, нічим не прикрита. На підлозі, недалеко від коробки зі сміттям, стояло відро з м'ясом, теж нічим не прикрите. Навкруги були бруд і нечистоти. Кухарі ходили без спецодягу. Миски та ложки мились у брудній воді, не просушувались. У коморі знаходилась гнила тюлька, надіслана Коопхарчем, яку давали якось на вечерю, але студенти відмовились її їсти»³¹.

У цей важкий для студентів час з боку посадових осіб, а також працівників їдальне траплялися зловживання. У Вінницькому ІСВ завідувача студентською їдальнею за махінації з харчами зняли з роботи і віддали до суду³². У цьому вищій становище ускладнювали також не достатня кваліфікація і безвідповідальність персоналу їдальні. Мали місце часті запізнення з видачею їжі, невміла організація самого процесу її видачі, внаслідок чого скупчувалися великі

черги, що певною мірою відбивалося на ході навчання³³. Мало кваліфікованим був персонал їдальні Кам'янець-Подільського ІСВ. Її керівництво не звітувало про свою роботу, що призводило до крадіжок³⁴. До згадуваної вже нами Кам'янець-Подільської їдальні № 5 часто заходили знайомі завідувача їдальні і він наказував давати їм обіди без талонів³⁵.

З точки зору історичної правди маємо констатувати, що влада намагалася надавати допомогу голодуючому студентству. Так, 5 травня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У розпорядилося повністю забезпечити харчами студентів м. Кам'янця. Це сталося після того, як наприкінці квітня сюди навідався секретар ЦК КП(б)У П. Любченко³⁶.

Мали місце випадки, коли дирекції навчальних закладів, допомагаючи різним установам безкоштовною робочою силою в обмін на надання продуктів. Наприклад, для покращення харчування з городу міського робітничого кооперативу Вінниці, який у 1932 р. був оброблений силами студентів, за співвартістю передали для їдальні 427 пудів картоплі, 137 пуд. столового буряка, 183 пуд. капусти, 56 пуд. огірків, 6 пуд. цибулі, 68 пуд. моркви³⁷.

Труднощі з харчуванням викликали «нездорові настрої» серед студентства, яке особливих перспектив на поліпшення становища не бачило. У газеті «Комуніст» кам'янецькі студенти інформували: «На сьогоднішній день наше студентство м. Кам'янця в надзвичайно поганих умовах живе й не знає причин, хто ці умови склав йому. Студентство в сучасний момент надзвичайно обурене, але цієї обурливості не виявляє. Але коли надалі студентство буде холодне, холодне та обшарпане, як до цих пір, то ця обуреність виявлятиметься страйками або демонстраціями протесту проти такого життя»³⁸. У Кам'янець-Подільському ІСВ поширювалися вислови, що «студентство пропадає, бо нема їжі», «це не їдальня, це вивіска»³⁹. Студент II курсу хімічно-біологічного відділу цього ж вишу Геренчук у розмові з товаришами говорив, що «в інституті дуже гарно прибрано, але студенти голодні ходять»⁴⁰. Студент Вінницького педінституту Білик намалював плакат з написом «Призрак ходить по Європі – призрак голоду»⁴¹.

У голодний 1932-1933 н.р значно зріс відсів студентів. З Кам'янець-Подільського ІСВ у першому семестрі 1932-1933 н.р. відсіялися 114 студентів (20,4% від загальної кількості)⁴², у другому – 158 (37%)⁴³, з Вінницького – з 1 січня по 15 березня 1933 р. – відповідно 71 і 16,3%⁴⁴. Кам'янець-Подільський педтехнікум у першому семестрі покинули 33% студентів⁴⁵, Проскурівський польський – 14%⁴⁶. Певною мірою ця тенденція зберіглася 1933-1934 н.р., особливо у першому семестрі. Кам'янець-Подільський педінститут тоді не дорахувався 136 студентів (28,9%)⁴⁷, у другому – 34 (8,4%)⁴⁸. З Проскурівського польського педтехнікуму у 1933-1934 н.р. вибули 18 студентів (12,4%)⁴⁹.

Становище студентства почало поліпшуватися лише у середині 30-х рр. Цьому значною мірою посприяв наказ №86 Народного комісаріату внутрішньої торгівлі від 17 жовтня 1934 р., відповідно до якого студенти інститутів щоденно мали отримувати по 600 гр. хліба, технікумів – 400 гр. Встановлювалися норми індивідуального забезпечення іншими видами продовольства⁵⁰. Водночас, в одному із звітів Тульчинського педтехнікуму повідомляли, що час-

тина молоді не отримувала повної норми хліба, деякого із студентів взагалі ним не наділяли⁵¹.

До 1934-1935 н.р. студентські їдальні перебували у віданні трестів громадського харчування. Між цими закладами, з одного боку, й інститутами і технікумами, з іншого, укладалися угоди про харчування студентів. Наприклад, у березні 1934 р. між директорами Проскурівського польського педтехнікуму Б. Домбровським і організації «Громхарч» Солобою було підписано відповідну угоду, у якій встановлювалися тверді ціни: сніданок та вечеря мали коштувати по 25 коп., обід – 50 коп.⁵². Вінницький український⁵³ і Кам'янець-Подільський педтехнікуми обслуговувалися міськими організаціями «Студкоопхарч»⁵⁴. Вартість обіду у цих їдальнях, наприклад, у Вінниці і Кам'янці-Подільському становила 60 коп., вечері і сніданку – по 30 коп.⁵⁵.

У порівнянні з 1932-1933 рр., у поодиноких навчальних закладах, їжа була більш калорійною. Так, у Тульчинському педтехнікумі вона становили близько 2 тис. ккал. Тут щоденно готували 3-4 страви на вибір⁵⁶. Все ж це було швидше виключенням з правил. У більшості вишів їжа була малокалорійною. Так, у Проскурівському польському педтехнікумі, у їдальні якого у вересні 1934 р. харчувалося 216 студентів⁵⁷, калорійність становила 1300 ккал на добу, у т.ч. 645 ккал приходилися на обід⁵⁸. У тому ж році у Вінницькому українському педтехнікумі вона становила 700 ккал в обід, по 300 ккал – на сніданок і вечерю⁵⁹. Низькою була калорійність їжі і в Кам'янець-Подільському педтехнікумі⁶⁰. Недостатнім було харчування у Кам'янець-Подільському педінституті. Через не завершення ремонту вікон взимку 1934-1935 н.р. у їдальні було холодно. Тому студенти змушені були приймати їжу одягнутими. Калорійність їжі становила лише 800 ккал. У незадовільному стані було готування їжі, не оголошували меню. У жовтні 1934 р. представник Вінницького обкому КП(б)У Ткачук, який обстежував виш, у своїй доповідній записці констатував, що з початку 1934-1935 н.р. студенти «запам'ятали капусту», яку вживали тричі на день: «Перша страва завши виготовляється з капусти, буряка і картоплі – це зветься «борщ». Готують цей борщ надзвичайно примітивно і неохайно. Грубо порубана капуста, буряк і картопля декілька раз закіпить і подається за зготовлену їжу... Про цибулю, перець, помідори тощо ніхто і не згадує». Це ж стосується і других страв. Порції були великими. Добова норма хліба становила 600 гр.⁶¹. У грудні того року студенти м'ясо отримували лише 4 рази замість запланованих 15. Таке становище пояснювали незадовільною роботою організації «Студгромхарч», яка взяла на себе зобов'язання організувати харчування молоді. Щоденно студентство сплачувало за їжу 1 крб. 20 коп., однак харчі видавали лише на 70% від цієї суми, інші 30% поглинали т. зв. «накладні видатки»⁶². Не регулярними були поставки продуктів «Студкоопхарчем» у їдальню Кам'янець-Подільського педтехнікуму⁶³.

Звісно, це призводило до поширення незадоволення серед молоді станом організації харчування. На початку 1935 р. серед студентства Кам'янець-Подільського педінституту поширювалося «багато балачок чого нема хліба, багато різних хникань»⁶⁴.

Частина продуктів надходили до їдалень з допоміжних господарств. Зокрема, велику допомогу їдальні надавало господарство Вінницького педін-

ституту, завдяки чому вона стала однією з кращих в Україні. У 1934 р. вона отримала премію НКО УСРР як переможниця обласного конкурсу на кращу їдальню. Тут ліквідували черги: студенти приймали їжу у 4 зміни по 120 осіб. З жовтня 1934 р. молоді щоденно почали видавати м'ясо (інколи – 2-3 рази на день). Прогресу було досягнуто після того, як збудували свинарник на 50 свиней. Крім того, закупили корів. Восени того ж року з власного господарства зібрали 4 тис. пуд. картоплі. Вдалося засолити капусту, огірки і т.д. Нарком освіти для покращення харчування виділив 7 тис. крб. Завдяки цьому калорійність обіду зросла до 1008 ккал⁶⁵. Водночас, мали місце випадки, коли студенти не виправдано висловлювали своє невдоволення роботою їдальні, вступаючи у конфлікти з їхньою адміністрацією за дрібниці. Наприклад, у їдальні Вінницького педінституту був такий випадок, привезли легені, половину з них дали на вареники, а решту – на гуляш. Почали видавати страву і виявилось, що всі студенти хотіли вареники, а деяким дали гуляш. Тоді підняли шум, що його їсти не можна. Тут же зробили аналіз і встановили, що страва хороша. Через це директор закладу Малий заявив, що «є бузотьори» і декого за це доведеться «ударити», щоб не дезорганізували роботу кухні⁶⁶.

Харчування покращувалося з початком екзаменаційної сесії за рахунок того, що, наприклад, Кам'янець-Подільський педінститут видав зі свого господарства додатково на кожного студента по 100 гр. картоплі, а також поставив свиней для забезпечення молоді м'ясом⁶⁷.

Для студентів-випускників і ударників організувалися покращені обіди. Для них виділялися окремі столи («кутки»). Наприклад, у Вінницькому педінституті в 1934 р. харчувалися 59 таких студентів⁶⁸, Кам'янець-Подільському – у першому семестрі 1934-1935 н.р. – 40⁶⁹. «Столи ударників» були організовані у Вінницькому українському⁷⁰ і Тульчинському педтехнікумах⁷¹.

З початком 1935 р. стан харчування студентів знову погіршився. Студентські їдальні зобов'язали отримувати продукти лише через сектор постачання тресту. Водночас, те, що вирощували студенти своїми силами у допоміжних господарствах, заборонили купувати⁷². У газеті «Більшовицька правда» зазначалося про те, що у Вінницькому учительському інституті «борц просто воночий, картопля мерзла, був випадок, коли котлети зробили згнилого м'яса. Лише після протесту обурених студентів був викликаний санлікар, який встановив абсолютну непридатність м'яса до вживання. Другий раз в буфет видали гнилий кендюх, на який теж було складено акт»⁷³.

У частині їдальні панувала антисанітарія, не достатньо було посуду. У грудні 1934 р. з Кам'янець-Подільському педінституту повідомляли, що на кухні брудно, велика кількість мух, з якими ніхто не борвся. Одяг працівників був брудний⁷⁴. У Немирівському педтехнікумі станом на травень 1934 р. вікна у їдальні були брудні і побиті, приміщення не побілено, разом з посудом зберігалися брудні каші, стирки, маргарин. Обслуговуючий персонал був у брудних халатах і без косинок. На першому поверсі будівлі їдальні розміщувалися складські приміщення: тут знаходилися продукти харчування, а поряд зберігалася брудна білизна для прання. У сусідньому приміщенні розташовувалася свиноферма і весь бруд витікав на вулицю (і це в центрі міста!).

Навпроти їдальні знаходилася кузня, біля якої завжди було багато мусору та іншого бруду. Не вистачало столів і лавок, ложок (студенти приносили з собою дерев'яні)⁷⁵. З Тульчинського педтехнікуму повідомляли про те, що не проводився санітарний нагляд за харчуванням, часо студентство зберігало ложки «по карманах і під подушками»⁷⁶. В антисанітарному стані знаходилася їдальня Кам'янець-Подільського педтехнікуму⁷⁷.

У цей період не вдалося повністю ліквідувати черги. Досить детальний опис про «жертви» студентів Вінницького учительського інституту під час обіду залишив дописувач газети «Більшовицька правда» П. Шварцман: «Коли настає час обіду, студенти інституту здригаються: вони уявляють ті жертви, які їм доведеться зараз принести власному шлункові. А жертви ці в умовах їдальні інституту справді немалі. «Ходіння по муках» починається з чекання вільного місця. Це значить – стати над головою товариша, зайняти чергу за його стільцем, і коли він встане з місця, стрімголов ринути на стілець, поки хтось спритніший його не зайняв. Нарешті місце відвойовано. Постає «проб-лема» хліба. В інститутській їдальні ця проблема розв'язується так: зайнявши місце, студент іде в чергу до буфету. Тут вишиковується довжелезний хвіст. Вистоявши в ньому з півгодини, студент купує собі порцію хліба і сідає на своє місце. Тепер треба ще дочекатись обіду. Це теж справа не проста. Вона має одну цінність: виховує в студента витримку, терпіння і постійність у досягненні поставленої мети. І коли студент, нарешті, встає за столу, він переконується, що витратив на обід 2 години дорогоцінного студентського часу...»⁷⁸. У Кам'янець-Подільському педінституті через неорганізованість (неритмічність режиму і розпорядку в їдальні, відсутність керівництва з боку студентського профкому) утворювалися великі черги. Були випадки, коли 100-160 студентів залишалися без сніданку⁷⁹. У Кам'янець-Подільському педтехнікумі студенти приймали їжу у 4 зміни, витрачаючи у чергах до 45 хв.⁸⁰.

Таким чином, упродовж 30-х рр. досить гостро стояло питання з харчуванням студентів. Вже на початку десятиліття почали виникати перебої з постачанням молоді хлібом, недостатньою була якість харчування. Все це поглиблювалося у роки Голодомору 1932-1933 рр., коли удвічі зменшили норму видачі хліба, а їжа у їдальнях була малокалорійною і неякісною, що, звісно, негативно відбивалося на продуктивності праці студентів, відвідуваності занять. Покрашене харчування мали випускники і студенти-ударники, яким видавали талони на додаткові порції, що, певною мірою, слугувало стимулом для навчання. Незадовільне харчування штовхало студентів до вчинення злочинів, частина з яких не мали змоги знайти харчі. Вони опухали і помирали. Водночас, у цей важкий для студентів час з боку посадових осіб, а також працівників їдальень траплялися зловживання. Труднощі з харчуванням викликали опозиційні настрої серед студентів, значно зріс їх відсів. У післяголодоморний період в організації харчування можна виокремити два етапи, перший з яких пов'язаний з перебуванням їдальень у віданні трестів громадського харчування. Зазначається, що у цей час дещо покращилася калорійність їжі. Частина продуктів у їдальні надходили з допоміжних господарств. Другий етап варто розпочинати у 1935 р., коли стан харчування молоді погіршився, причиною чого значною мірою стала заборона купувати

продукти у допоміжних господарствах. Така нерозсудливість прямо позначалася на студентах, вартість харчування для яких зроста. Упродовж усього десятиліття у частині їдалень панувала антисанітарія, не достатньо було посуду, не вдалося повністю ліквідувати черги.

Примітки:

¹ Завальнюк О.М. «Більшовики приймають рішення, щоб їх виконувати» // Голод на Поділлі: книга свідчень / [ред.-упоряд.: В. Мацько]. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 23–33; Його ж. Кам'яниччина і Всеукраїнський голодомор 1932-1933 рр. // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. / [редкол.: Л.В. Баженов (відп. ред.), І.С. Винокур, Г.Б. Грубі та ін.]. Кам'янець-Подільський: б. в., 1992. Т. 2. С. 46–48; Шульга І.Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р. Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. 226 с.; Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.; Нестеренко В.А. Кам'янець-Подільський в 1933 році // Голод 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки: матеріали республ. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 20 жовтня 1993 р. / [редкол.: А.Г. Філінюк (гол.), П.Я. Слободянюк, Л.О. Тимофеева та ін.]. Хмельницький, 1993. С. 39–40; Його ж. Нестеренко В.А. Технікуми Кам'янця-Подільського в 1920-і в першій половині 1930-х рр. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками II міжнарод. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 14-15 травня 2005 р. / [редкол.: О.М. Завальнюк (гол.), А.Г. Філінюк, В.О. Савчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2005. С. 45–48; Лисий А. Історичний факультет ВДПУ (1930-ті – 1941 рр.) // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали XXIII всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф. м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р. / [редкол.: Ю.А. Зінько (відп. ред.), Ю.С. Степанчук, С.М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 63–69; Гринько А.І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини в роки голодомору 1932-1933 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: П.Т. Тронько (гол.), О.М. Завальнюк (відп. ред.), Л.В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 287-300; Його ж. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти Хмельниччини під час голодомору 1932-1933 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: П.Т. Тронько (гол.), О.М. Завальнюк (відп. ред.), Л.В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 307–321; Його ж. Становище науково-педагогічної інтелігенції, студентства та учнівства Хмельниччини під час Голодомору 1932-1933 рр. // Геноцид 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 19-20 листопада 2008 р. / [редкол.: М.П. Вавринчук (гол.), О.М. Завальнюк (відп. ред.), Л.В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Сисин О.В., 2008. С. 131.

² Центральний державний архів вищих органів влади і правління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 9, спр. 1783, арк. 32.

³ Кршивецкий В. Студентські ідальні забута дільниця // Червоний кордон. Кам'янець-Подільський, 1931. 27 вересня. №116 (856). С.2.

⁴ Прилуцький В. Побут студентів в УСРР в 1920-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. пр. / [редкол.: В. Даниленко, В. Марочко, О. Веселова, С. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 91; Подобед О.А. Андрій Малишко – знаменитий випускник Київського інституту соціального виховання // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. / [редкол.: В.М. Вашкевич (гол. ред.), І.Н. Войцехівська, Б.М. Гончар та ін.]. Київ: ВІР УАН, 2012.

Вип. 64 (9). С. 66; Бригада РСІ. Поліпшити харчування студентів // Червоний кордон. 1930. 29 берез. №34 (704). С. 3.

⁵ Державний архів (далі – Держархів) Вінницької обл., ф. р. 1179, оп. 1, спр. 3, арк. 17; ф.п. 29, оп. 1, спр. 414, арк. 17.

⁶ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1631, арк. 106зв.

⁷ Гринько А.І. Вищі навчальні заклади Хмельниччини. С. 294.

⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1495, арк. 61; Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: док. і матер. / [редкол.: В.А. Смолій (гол.), Г.В. Боряк, С.В. Кульчицький та ін.; упорядн. Р.Я. Пиріг]. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 138.

⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 55, арк. 50.

¹⁰ Там само, оп. 1, спр. 1574, арк. 112; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 150, арк. 92.

¹¹ Завальнюк О.М. Кам'яничина і Всеукраїнський голодомор. С. 46.

¹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1499, арк. 9.

¹³ Шульга І. Г. Голод на Поділлі. С. 147.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1488, арк. 62; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1631, арк. 106зв.-107.

¹⁵ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1841, арк. 6.

¹⁶ Нестеренко В.А. Кам'янець-Подільський в 1933 році. С. 40.

¹⁷ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 20, арк. 60.

¹⁸ Суровий А.Ф., Петляк Ф.А. З історії Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: А.О. Копилов (відп. ред.), Л.В. Баженов, І.С. Винокур та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіум, 1998. Т. 1. С. 47.

¹⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. п. 12, оп. 1, спр. 73, арк. 87.

²⁰ Нестеренко В.А. Технікуми Кам'янця-Подільського. С. 47.

²¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1488, арк. 58; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1631, арк. 81.

²² Лисий А. Історичний факультет. С. 65.

²³ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1945, арк. 22.

²⁴ Гринько А.І. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти. С. 315.

²⁵ Там само.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 150, арк. 92; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1574, арк. 112.

²⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 55, арк. 50.

²⁸ Гринько А.І. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти ... С. 315.

²⁹ Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька область / [редкол.: І.К. Гавчук (співголова), І.В. Гладуняк (співголова), П.Я. Слободянюк (наук. ред.), Г.Г. Осадча (відп. ред.) та ін.]. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2008. Кн. 2. С. 265, 267, 274, 275, 280-282, 284.

³⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. п. 12, оп. 1, спр. 73, арк. 87.

³¹ Гринько А.І. Становище науково-педагогічної інтелігенції. С. 131.

³² Лисий В. Історичний факультет. С. 65.

³³ Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 1, спр. 8, арк. 33.

³⁴ Гринько А.І. Становище науково-педагогічної інтелігенції. С. 129.

³⁵ Там само. С. 131.

³⁶ Завальнюк О.М. «Більшовики приймають рішення». С. 23-33.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 150, арк. 160.

- ³⁸ Шульга І.Г. Голод на Поділлі. С. 147.
- ³⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 35, арк. 13зв.
- ⁴⁰ Там само., ф. р. 302, оп. 1, спр. 2216, арк. 83-83зв.
- ⁴¹ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 493, арк. 2; Ф.П.292, оп. 1, спр. 25, арк. 20зв.
- ⁴² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 148, арк. 92; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1841, арк. 38зв.
- ⁴³ Держархів Хмельницької обл., ф. п. 12, оп. 1, спр. 73, арк. 83.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 150, арк. 160.
- ⁴⁵ Там само, оп. 10, спр. 1521, арк. 3.
- ⁴⁶ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 2, арк. 57.
- ⁴⁷ Там само, ф. р. 302, оп. 1, спр. 2066, арк. 139, 219.
- ⁴⁸ Там само, арк. 186.
- ⁴⁹ Там само, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 1, арк. 260.
- ⁵⁰ Держархів Вінницької обл., ф. р. 1179, оп. 1, спр. 13, арк. 141; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 2066, арк. 7.
- ⁵¹ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 493, арк. 51-52.
- ⁵² Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 1, арк. 113-115.
- ⁵³ Держархів Вінницької обл., ф. п. 457, оп. 1, спр. 437, арк. 8.
- ⁵⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 300, оп. 1, спр. 53, арк. 93зв.
- ⁵⁵ Держархів Вінницької обл., ф. р. 1179, оп. 1, спр. 13, арк. 112; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 300, оп. 1, спр. 53, арк. 93зв.
- ⁵⁶ Держархів Вінницької обл., ф. п. 457, оп. 1, спр. 438, арк. 71.
- ⁵⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 7, арк. 105.
- ⁵⁸ Там само, спр. 6, арк. 5.
- ⁵⁹ Держархів Вінницької обл., ф. п. 457, оп. 1, спр. 135, арк. 280; ф. р. 1179, оп. 1, спр. 13, арк. 143зв.
- ⁶⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 300, оп. 1, спр. 53, арк. 93зв.
- ⁶¹ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 492, арк. 56; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 2066, арк. 7.
- ⁶² Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 494, арк. 15.
- ⁶³ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 300, оп. 1, спр. 53, арк. 93зв.
- ⁶⁴ Там само, ф. п. 4, оп. 1, спр. 41, арк. 40зв.
- ⁶⁵ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 494, арк. 21-22; ф. п. 292, оп. 1, спр. 21, арк. 3.
- ⁶⁶ Там само, ф. п. 136, оп. 6, спр. 494, арк. 22.
- ⁶⁷ Там само, арк. 15.
- ⁶⁸ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 494, арк. 21.
- ⁶⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 2097, арк. 26.
- ⁷⁰ Держархів Вінницької обл., ф. п. 457, оп. 1, спр. 135, арк. 280.
- ⁷¹ Там само, спр. 492, арк. 71.
- ⁷² Рябченко О. Студенти радянської України. С. 327.
- ⁷³ Шварцман П. Кошториси і люди // Більшовицька правда. Вінниця, 1937. 20 березня. № 64 (1400). С. 2.
- ⁷⁴ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 494, арк. 15.
- ⁷⁵ Там само, спр. 493, арк. 10-12.
- ⁷⁶ Там само, арк. 51-52.
- ⁷⁷ Там само, спр. 492, арк. 57.
- ⁷⁸ Шварцман П. Кошториси і люди. С. 2.

⁷⁹ Держархів Вінницької обл., ф. п. 136, оп. 6, спр. 492, арк. 56.

⁸⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 300, оп. 1, спр. 53, арк. 93зв.

Komarnitskyi Olexander. Nutrition of students of Podolsk pedagogical educational institutions in the 1930s. The article based on the analysis of the available scientific literature, archival sources, materials of the periodicals of that time showed the state of providing students with meals in Podolsk pedagogical educational institutions in the 1930s. The author notes that in the early 1930s. disruptions in the supply of young people with bread began to arise, the quality of food was insufficient. All this deepened during the Holodomor years of 1932-1933, when the bread ration rate was reduced by half, and the food in the canteens was low-calorie and low-quality, which, according to the author, had a negative impact on students' productivity and attendance rates. The article focuses on the improved nutrition of graduates and students-drummers, who were given coupons for additional portions, which to some extent served as a stimulus for learning. It is noted that poor nutrition pushed students to commit crimes. Some of them could not find food, they swelled and died. At the same time, the author reports that in this difficult time for students on the part of officials, as well as employees of canteens, abuses occurred. Difficulties with nutrition caused oppositional attitudes among students, their dropouts significantly increased. In the post-cold-period, the author in the organization of catering identifies two stages, the first of which is associated with the presence of canteens under the jurisdiction of public catering trusts. It is noted that at present the calorie content of food has somewhat improved. Part of the food in the dining room came from auxiliary farms. The second stage, according to the author, should begin in 1935, when the nutritional status of young people worsened, which was largely caused by the ban on buying products from subsidiary farms. Such recklessness directly affected the students, the cost of food for which has increased. The article notes that throughout the decade insanitary conditions reigned in parts of the canteens, there were few dishes, it was not possible to completely eliminate the queues.

Key words: student, institute, technical school, food, dining, hunger, unsanitary conditions, all, cost.

Отримано: 25.06.19